

ДЖЕРЕЛА ВІТЧИЗНЯНОГО МУЗЕЙНИЦТВА

Одним із найважливіших наслідків розвитку музезнавства другої половини нашого століття є оновлення предмета і методу його дослідження. Системно-комунікаційний, культурологічний підхід до вивчення музейної справи, критичне осмислення предметної, інституційної та комплексної концепцій дозволили по-новому подивитись на її сутність. Маємо всі підстави вбачати у музейництві специфічний спосіб освоєння світу, що реалізується у сфері трирівневої системи успадкування історико-культурних цінностей в їх предметній формі¹. Нова концепція музейництва вимагає від історика вивчення процесу поступового і послідовного формування його трьох підсистем: «предмет музейного значення — музейний предмет», «домузейні форми нагромадження та використання історико-культурних цінностей — «музей», «музейне будівництво». Це істотно змінює періодизацію, розширює хронологічні рамки історії музейної справи. Якщо раніше її початок пов'язувався із нагромадженням культурних цінностей в античному світі, Київській Русі або формуванням наукових і мистецьких зібрань часів Відрод-

¹ Омельченко Ю. А. Музейництво як система на терені освіти, краєзнавства // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 329.

ження, то в останні десятиліття висловлюється припущення про джерела музейництва у первісному суспільстві². З'ясовуючи сутність музейного ставлення людей до об'єктів навколишнього світу, дослідники намагаються відшукати серед залишків матеріальної культури далекого минулого речі, тогочасне ставлення до яких нагадувало б наше до предметів музейного значення. Помічена французьким археологом Г. Обермайєром схильність троглодитів нагромаджувати нехарактерні для місцевості, де вони мешкали, уламки мінералів, що привертають увагу формою, розмірами, кольором (тобто завдяки атрактивності), скам'янілості, черепашки була пояснена прагненням наших пращурів до колекціонування ще в нижньому палеоліті. Вчені припускали, що такі атрактивні природні предмети призначалися для задоволення ігрового інстинкту, були чимось на зразок перших дитячих іграшок³. Ця ідея набула розвитку в «біологічній» гіпотезі генезису музейництва, висунутій у радянському музеєзнавстві 20-х років: «колекціонерський інстинкт» притаманний людям і тваринам, джерела музейництва — у тваринному світі⁴. Але вже у 50-ті роки вона викликала заперечення, хоч і без достатньої аргументації.

Сучасні біологічна наука і музеєзнавство дозволяють спростувати цю гіпотезу, пояснити явище як один із проявів освоєння світу тваринами і предками людини на різних етапах її становлення. Без цього їхня орієнтація у навколишньому середовищі, пристосування до нього, а відтак, і задоволення первісних життєвих потреб були б неможливими. Можна припустити, що атрактивні природні предмети були засобом формування пізнавально-оціночного ставлення до них та довколишнього середовища взагалі.

Мабуть, із давніх часів дійшло до нас прислів'я: «Не все те золото, що блищить». У зв'язку з цим пригадується звичай виявлення свідомості у дитини. Він існував у гуцулів. Коли дитині пропонували запалену свічку і блискучу мідну монету, блиск обох предметів привертав її увагу, викликав бажання схопити. Якщо дитина з однаковою готовністю намагалась схопити і вогонь, і монету, робили висновок, що вона поки ще несвідома.

«Іграшки та ігри» троглодитів, як і тварин, не пов'язані з колекціонуванням у сучасному розумінні, хоч дозволяють бачити у нижньому палеоліті деякі природні передумови пізнішого

² Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство. — К., 1980. — С. 12; Музееведение. Музеи исторического профиля. — М., 1988. — С. 16.

³ Аркин Е. А. Ребенок и его игрушка в условиях первобытной культуры. — М., 1935. — С. 18.

⁴ Музей. — 1923. — № 1. — С. 18.

формування музейної потреби. Воно відбувалось на тлі становлення та інтелектуального розвитку людини, коли її пізнавально-оціночна діяльність поступово почала відрізнятися од інстинктивно-чуттєвих форм оцінки у тварин. Згадаймо, що сучасна наука вбачає у музейній справі специфічний — близький до аксіологічного — спосіб освоєння світу.

Цілком природно, що у палеоліті предметом особливої уваги первісних людей був камінь, з якого вони виготовляли знаряддя праці. Проте інтерес до нього не був лише утилітарним. Перше, що мала відзначити тогочасна людина серед властивостей каменю, це — твердість і стійкість щодо часу та сил природи, перед якими вона ще почувалася безпорадною. Не могла вона не звернути увагу на те, що серед безлічі каменів окремі відрізняються кольором, прозорістю. Поступово первісні люди почали помічати цю красу, а їхня наївна фантазія — відзначати такі знахідки марновірною винятковістю. Краса таких каменів набуває особливого сенсу, їх зберігають як коштовні носії магічної сили. Не випадково тисячоліття живе в людях могутнє естетичне почуття, що відкриває дорогу до пізнання, здатності примічати у природі доцільність, досконалість, брати її за приклад, творити і тішитися тією творчістю. Вважали красу й проявом таємничих законів природи, що, не будь її, лишилися би для людства назавжди прихованими⁵. Людина «стала обдарованою істотою не тільки тому, що зробила своїми руками перше знаряддя праці, а й тому, що побачила глибину синього неба, мерехтіння зірок, рожеве сяйво вечірньої заграви і ранкової зорі, багрянний захід перед вітряним днем, безкрайню далечінь степів, журавлиний ключ у небесній блакиті, відблиск сонця в прозорих краплях вранішньої роси, сірі нитки дощу в похмурий осінній день, ніжне стебельце і голубий дзвіночок проліска, — побачила і здивувалась, почала створювати нову красу»⁶.

У людському суспільстві функціонує свій специфічний механізм наступності поколінь, що є основою соціального прогресу. Виготовлення знарядь праці, пов'язане з ним «духовне виробництво», удосконалення засобів спілкування створюють нову об'єктивну основу для збереження і відтворення досягнутого рівня життєдіяльності. Засоби виробництва, інші речі стають предметною формою передачі соціального досвіду від пращурів до нащадків — важливим фактором суспільного розвитку. Наступність археологічних культур чи не є кращим підтвердженням цього. Тим часом, ще наприкінці минулого століття

⁵ Кантор Б. З. Коллекционирование минералов. — М., 1982. — С. 5—6.

⁶ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. — Т. 4. — К., с. 369—370.

існування такої наступності у первісному суспільстві заперечувалось лише тому, що вже в палеоліті існував звичай ховати небіжчиків з особистим майном, а не лишати його нащадкам.

Спростовуючи це твердження, Г. В. Плеханов показав, що вміння виробляти речі передається із роду в рід, а це значно важливіше за передачу самих речей⁷. Дійсно, історія матеріальної і духовної культури має чимало свідчень того, що речі завжди освоювались людиною не лише матеріально, а й духовно.

Особливість артефактів полягає не тільки у здатності реалізувати безпосередньо функції, а й бути носіями інформації про свої властивості, способи їх виготовлення, використання. В них об'єктивовані способи діяльності людей, їхні здібності, вміння, навички, знання, тобто все те, що набуває індивід у процесі своєї життєдіяльності, соціалізації, зокрема навчання, виховання, розвитку. У цьому виявляється тісний зв'язок між матеріальною та духовною культурою, основними формами їх передачі від покоління до покоління: предметною і знаковою⁸.

На нашу думку, появі відносно самостійної від інших культурних потреб — музейної — мав передувати тривалий період її формування, коли вона виявлялась у комплексі з багатьма іншими (життєвими, пізнавальними, естетичними, етичними тощо). Власне, людський спосіб існування, пов'язаний з виробництвом речей, викликав розмаїття історично обумовлених людських потреб, серед яких культурні, а в їх надрах, зокрема, музейна. Свідчення її зародження зустрічаються у верхньому палеоліті. Недаремно сучасне музеєзнавство пов'язує виникнення музейної потреби з часом, що викликав до життя специфічний спосіб практично-духовного освоєння предметного середовища, близький до міфологічного, релігійного, художнього⁹. Саме до цього періоду (пізній палеоліт, мезоліт, початок неоліту) належать речі, що нагадують сучасні предмети музейного значення, — «чуринги» або функціонально близькі їм артефакти, виявлені археологами (Мізін, Кам'яна Могила та ін.). Свого часу вони сприймались як вищий символ єднання сучасності і минулого, людини, суспільства, природи. Осереддя зародків усіх об'єктів неживої та живої природи, родові чуринги самі зберігались старійшинами тотемних груп від сторонніх у спеціальних схованках, використовувались під час обрядів, зокрема, ініціації¹⁰. Остання, як відомо, була важливим актом соціалізації молоді, її прилучення до історії роду

⁷ Плеханов Г. В. Литература и эстетика. — М., 1958. — Т. 1. — С. 67.

⁸ Уринович Д. М. Обряды. За и против. — М., 1975. — С. 14—15.

⁹ Музееведение. Музеи исторического профиля. — М., 1988. — С. 15.

¹⁰ Чмихов Н. А. Истоки язычества Руси. — К., 1990. — С. 141—142.

у процесі знайомства з міфом про героїчні діяння тотема. Форма, орнаментация чуринги, характер її використання під час обряду могли бути своєрідними засобами фіксації та ілюстрації оповідальної версії родового міфу, правда, зрозумілими лише посвяченим. У цих артефактах вбачають предмети культу, твори мистецтва, що виконували роль упредметненої, матеріалізованої пам'яті роду, своєрідного показника статусу людини у суспільній групі. Адже хлопчик здобував право на власну чурингу — своєрідний «атестат зрілості» після обряду ініціації. Цьому передував період підготовки у «школі без підручників»¹¹. Навчання і виховання здійснювались у грі, посильній допомозі дорослим у господарстві, спостереженні природи і життя роду, його обрядів, прилученні до родових звичаїв. Все це супроводжувалось пізнанням світу речей, спочатку простих, доступних дитячому розуму, врешті-решт (під час ініціації) найскладніших щодо сприйняття змісту інформації, носіями якої були предмети типу чуринг. Якщо перші можна розглядати як засіб навчання, освоєння своєрідної «мови речей», то статус інших значно вищий. Вони синтезували історичний досвід роду, були засобом прилучення до нього молодого покоління, тобто мали історико-культурну цінність. Те, що чуринги виготовлялись і використовувались як твори мистецтва, свідчить про прагнення їхніх творців полегшити комунікацію упредметненої інформації для формування тогочасного людського світогляду, що поєднував ірраціональні та раціональні знання, ґрунтувався на них. Знання особливості сприйняття об'єктів та предметів стародавніми людьми на трьох рівнях (побутовому, соціальному, теоретичному) одночасно¹² полегшує пошуки артефактів, які мали б риси потенційних предметів музейного значення, були б засобом навчання, виховання. Можна припустити, що вони справді існували, коли в неоліті культ чуринг вже став далеким, пережитковим. Такі речі використовувались не лише за своїм призначенням, а й обожнювались, фетишизувались, наділялись магічною силою. Іноді річ отожднювалась із самою людиною, увібравши в себе її життєві сили, була з нею єдиним неподільним цілим, а тому не могла не потрапити у поховання разом із небіжчиком, щоб продовжувати йому служити у потойбічному світі¹³.

Тогочасні люди вважали, що, втрачаючи свого власника, річ позбавляється частини чи навіть усієї своєї цінності для інших: труд і вміння від речі невід'ємні, як річ від особи. По-

¹¹ Липс Ю. Происхождение вещей. — М., 1954. — С. 255—277.

¹² Чмихов Н. А. Истоки язычества Руси. — К., 1990. — С. 24.

¹³ Попович М. В. Мирозозрение древних славян. — К., 1985. — С. 136.

ступово, як наслідок стратифікації первісного суспільства, у наївноміфологічній свідомості стародавньої людини здобув свої відбиття, хоч і містифікований, інтуїтивно схоплений факт причетності речового світу до умов соціального існування людини. Це породжує нову функцію речей — бути знаком, символом стану людини у суспільній групі¹⁴. Спочатку ікла вепра чи будь-які інші трофеї, що прикрашали юнака, могли репрезентувати його вже як вправного мисливця, бути оберегами, просто оздобою. Згодом виникає потреба в речах, що були б своєрідним доказом соціального становища людини, показником його суворо регламентованих прав, обов'язків. Це, як і зростання ролі знакової системи у комунікації суспільного досвіду протоцивілізацій в Україні, підтверджують археологічні дослідження. Вивчення стратифікації пізньотрипільського населення Середнього Подніпров'я, здійснене на матеріалах могильників, показало, що старійшини користувались авторитетом, бо виконували функцію охоронців соціальної пам'яті та совісті колективу, були хранителями традицій, досвіду, знань, наставниками молоді (жерцями, вчителями)¹⁵.

Ім справді було що зберігати і передавати молоді. Сучасні знання про матеріальну культуру, мистецтво, ідеологію ранньоземлеробських племен — чи не найкраще тому свідчення. Вивчення форм, орнаментации трипільського посуду (так званої вторинної знакової моделюючої системи) дещо розширило уявлення про процес, механізми та засоби комунікації традицій. Помічено, що трипільці у зламні, кризові періоди свого буття надавали значної уваги знакам предків, наділяючи їх особливим ціннісним статусом. Останнє пов'язують із пам'яттю про міфічний Золотий вік, добробут і достаток пращурів. Прагнення відновити кращі часи активізує знакову діяльність як магічний засіб впливу на природу вже напередодні кризи. Неефективність цих заходів приводить до майже повної відмови од пануючої до цього знакової системи, падіння цінності знаків предків. Висновок Т. Ткачука, що вторинна знакова моделююча система є своєрідним пульсом культури, який одразу реагує на найменші зміни¹⁶, на нашу думку, являє інтерес для вивчення музейництва як системи успадкування історико-культурних цінностей у традиційно-побутовій сфері.

¹⁴ Безмоздин Л. Культурно-социологический анализ вещи // Вопросы социологии искусства. — М., 1979. — С. 110—113.

¹⁵ Колесников А. Г. Некоторые вопросы половозрастной стратификации позднетрипольского населения Среднего Поднепровья // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 157.

¹⁶ Ткачук Т. М. Знакова система Трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 98.

Мабуть, високим рівнем унаочнення відзначалось і навчання юних трипільців. Їх наставники шукали і знаходили привабливі, зрозумілі і дохідливі засоби передачі значного обсягу землеробських знань у предметній, знаковій формі. Серед пам'яток Трипільської культури зустрічаються глиняні жетони — мініатюрні вироби геометричної форми, які М. Відейко пов'язує із знаковою системою, призначеною для облікових операцій¹⁷. В аматорських колах дослідників Трипілля навіть робляться спроби «реконструювати» тогочасну «писемність», мова йде про своєрідні «шкільні посібники»¹⁸. Підтвердженням розуміння комунікаційних можливостей трипільців є висновок археологів про те, що «у поєднанні «об'ємна» та «письмова» знакові системи могли забезпечити передачу різноманітної господарської та культової інформації»¹⁹. Все це сприяло формуванню у свідомості людей мідного віку тогочасних уявлень про закономірності існування природи і суспільства, відомих у сучасній науці під назвою «універсального закону».

Дальша диференціація у середовищі племен бронзового віку супроводжується монополізацією знання. Жерці-старійшини вже спеціально готують собі зміну. Їхнє високе суспільне становище за життя і після смерті мали символізувати спеціальні атрибути влади — клейноди (кам'яні шліфовані сокири, булави, жезли тощо) племен катакомбної та зрубної культур²⁰. В їхніх поховальних курганах, що є символами Всесвіту і «закону», часом знаходять кам'яні скульптури, а сам обряд відбиває складну систему уявлень про універсальну істоту патріархального суспільства («пурушу»). Її прояви спостерігають у скульптурах раннього залізного віку (скіфських) та середньовіччя (слов'ян-язичників).

Таким чином, поступово виникає нова культурна потреба, і поряд з інформативною функцією артефактів розвивається репрезентативна. Це було наслідком змін у суспільному житті: статевий принцип — основа соціальної організації — у зв'язку із розкладом роду поступається місцем генеалогічному. Зростає престижна функція окремих речей, особливо тих, які були знаками влади, монополії та знання, вічного життя у потойбічному світі. Матеріальна цінність таких артефактів поступалась перед їх значенням як символів суспільних відносин

¹⁷ Відейко М. Ю. Глиняные знаки-символы трипольской культуры // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. — К., 1987. — С. 32.

¹⁸ Вечерний Харьков, 1994. — 9 квітня, 9 червня.

¹⁹ Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські протоміста // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 58.

²⁰ Отрощенко В. В. Клейноди зрубного суспільства // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 101—109.

до того часу, поки багатство не стало ознакою та умовою влади. Щодо цього показові міфи про походження скіфів та їхніх царів у переказі Геродота. В них ідеться про змагання між молодими претендентами на владу за оволодіння священними золотими предметами-символами: плугом з ярмом, двосічною сокирою і чашею. На нашу думку, у цих міфах є все, що пояснює попередню тезу про зростання інформаційної, престижної, репрезентативної, ідеологічної і навіть освітньої ролі окремих речей-знаків влади і соціального стану. Вони успадковуються від батьків-богів і героїв, здобуваються лише юнаками-переможцями змагань завдяки набутим ними необхідним знанням, умінням, навичкам, прилученню до традицій пращурів, нарешті, покровительству богів. Інформаційна та функціональна багатозначність таких речей-символів спостерігається і в інших стародавніх народів. Сокира, казан і леміш були предметами обов'язкового успадкування згідно з нормами звичаєвого права молодшого сина у кельтській сім'ї²¹. Лукіан згадує меч і чашу як атрибути обряду побратимства у скіфів, а Геродот це й стріли, спис, сокиру²². Для нас важливо, що «батько історії» звертає увагу на старожитній характер акинака-кумира скіфського божества Ареса²³. Можливо, це підкреслювали його скіфські інформатори, які безперечно відрізняли стародавній меч від сучасних²⁴. Що так і справді могло бути, свідчить порівняння акинаків, розкопаних археологами, і їх тогочасних зображень. Останні відтворюють істотні риси мечів, що відповідають усталеному образу цієї зброї у свідомості тих, хто її виготовляв, відображав, нею користувався. Археологи-дослідники раннього залізного віку дійшли висновку про можливість ідентифікувати й інші предмети культового та престижного значення, порівнюючи їх зображення на тогочасних стелах тощо²⁵.

Поступово старожитність як ознака окремих речей набуває виключного значення, актуалізується, стає доказом, засобом обґрунтування міфу про божественне походження влади, її освячення давньою традицією. І не тільки. З'являються артефакти, що мали цілеспрямовано ілюструвати і документувати міф або дійсні історичні події. Геродот згадує великий скіфський

²¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шитова И. А. Народы нашей страны в «Истории Геродота». Тексты, перевод, комментарии. — М., 1982. — С. 211.

²² Вестник Древней истории. — 1948. — № 1. — С. 429; Геродот IV, 7.

²³ Там само, 62.

²⁴ Алексеев А. Ю. Эпюд об акинаках // Клейн Л. С. Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 272.

²⁵ Ілліньська В. А. Скіфські сокири // Археологія. — 1961. — № 12. — С. 41—42.

мідний казан, який йому показували під час відвідин Ексампею. При цьому розповідали історію його створення: бажаючи з'ясувати чисельність скіфів, цар Аріант наказав принести кожному стрілу. Після підрахунків із металу стріл зроблено казан і встановлено його як пам'ятник²⁶. За міфом, у спадщину скіфським царям дісталось як символ влади священне золото, яке вони берегли більше всього, кожен рік влаштовуючи свято, приносячи великі жертви. Священні предмети охороняли люди, духи, грифони, бо вони мали не лише матеріальну, а й духовну, ідеологічну цінність. Тепер одне від одного намагаються не відривати, одне підсилюють за рахунок іншого.

Звідси й багаті скіфські поховання, їх складний ритуал. Щодо цього показова відповідь скіфського царя Іданфирса Дарію: єдине, що примусить скіфів вступити у бій із персами, — це батьківські могили; якщо перси знайдуть їх і спробують зруйнувати, зустрінуть рішучу відсіч, бо місця поховань священні²⁷. Так було близько 514 р. до н.е. Як засіб збереження і утвердження етносу, традиційна спадщина для скіфів була значною цінністю, що заслуговувала особливої шани, піклування, зберігання, охорони від зовнішніх зазіхань, бо чим далі, тим більше вони давали себе знати. До того ж мало спонукати нагромадження скіфською знаттю багатства, але воно часом вступало у протиріччя із потребами зберігання спадщини, традицій етносу. За повідомленнями Страбона, прагнення до розкоші і торгівлі розвивалось у скіфів в результаті зносин з багатьма народами²⁸, перш за все, із греками. Останні виділяли скіфів серед інших неосвічених народів Понту Евксінського як більш сприйнятливих до античної культури.

Трагічна історія Анахарсиса і Скіла (можливо, це одна і та ж сама особа) чи не найкраще відбиває суперечливий характер скіфо-еллінських культурних впливів. Анахарсис — брат царя Савлія, пов'язаний із скіфським жрецтвом, став у рівень з філософами Греції. Відвідавши за часів Солона Елладу, познайомившись із її культурними надбаннями, він піддав критиці ті прояви грецької цивілізації, що заслуговували засудження з точки зору людини, яка жила за законами природи. Але захоплення зовнішніми проявами еллінської культури (він спостерігав свято кизикінців на честь Кібели і спробував відтворити його ритуал із бубном та священними зображеннями, повернувшись на батьківщину) коштувало йому життя²⁹. Та

²⁶ Геродот. IV, 81.

²⁷ Геродот. IV, 127.

²⁸ Страбон. VII, 3; Вестник Древней истории. — 1947. — № 4. — С. 195.

²⁹ Геродот. IV, 76.

сама причина загибелі царя Скіла, вихованого матір'ю-істріянкою і більш схильного до еллінського способу життя. «У такий спосіб скіфи охороняють свої звичаї, а тих, хто запозичує чужоземні закони, так карають», — писав Геродот³⁰.

Можна з певністю сказати, що окремі форми і риси, притаманні давньогрецькому і римському музейництву, виявлялись у культурі населення міст-колоній Північного Надчорномор'я, Боспорського царства. І це цілком зрозуміло, адже ще у VII—VI ст. до н.е. сюди, на периферію античного світу, з метрополії були перенесені культурні досягнення Еллади. Кращі зразки тогочасного мистецтва копіювались, тиражувались, популяризувались шляхом карбування їх зображень на монетах, стінописного розпису, в поезії, драмі. Про них згадують історики, філософи, оратори, вони встановлюються у портиках, термах, гімнасіях, уздовж священних шляхів для загального огляду. Передумови для нагромадження і зберігання існували перш за все у храмах. Тут накопичувалось чимало вотивних предметів, атрибутів культу, творів мистецтва.

В епоху еллінізму набуває поширення особливий вид літератури, відомий під назвою «періегесис». Автори цих творів — вчені, мандрівники описували інші країни, їхні визначні пам'ятки. Саме періегесична література сприяла формуванню інтересу до старожитностей, творів мистецтва, спонукала до їх збирання і збереження.

Коли нагромадження культурних цінностей у Римській імперії стає ознакою збагачення, а часом модою, поширюється воно і на периферію. Свідченням цього нового явища, яке іноді називають «дилетантським колекціонуванням», є знахідки скарбів Рискупорида у Пантікапеї (Керчі), згадки у письмових джерелах про колекцію каміння і художніх виробів-посудин із оніксу Митридата — царя Понтійського. Поступово під впливом історії, міфології, літератури усвідомлювалось значення речей не лише як матеріальних, а й духовних цінностей, формувалось шанобливе ставлення до старожитностей. Згадаймо, як сприйняв скіфський казан-пам'ятник царя Аріанта Геродот і поведінку його супутників-аборигенів. Історик вдається до аналогії, щоб допомогти читачам краще сприймати опис пам'ятника, нагадує їм про кратер, встановлений біля Понту, на якому, за свідченням Німфея і Фуکیدіда, Павсаній зухвало зробив напис-посвяту богам. У свою чергу, супутники Геродота вважали за потрібне розповісти йому легенду, а можливо, й справжню історію встановлення пам'ятника-казана царя Аріанта, показати на придністровській скелі «слід Геракла», могили

³⁰ Геродот. IV, 80.

кіммерійських царів. І все це після зауваження Геродота про те, що ця країна не має нічого визначного³¹.

Прагнення увічнити пам'ять про окрему особу, а не лише сакральні мотиви, привело до встановлення на могилах монументів. На території некрополя античного Херсонеса археологи розкопують пам'ятники: довгі стели, на яких, крім напису імені небіжчика, часом епітафії, викарбувано зображення предметів, характерних для його професії або віку. Встановлюються розписні антропоморфні стели із рельєфним зображенням похованого³².

Статуї юнаків — переможців змагань, Аполлона — покровителя мистецтв, інших богів та героїв встановлювались на агорі, біля храмів. Міфи, корені яких сягали у глибоку давнину, передавались із покоління в покоління за допомогою всіх видів мистецтва, продовжували жити, створюючи підвалини світогляду, змісту тогочасної освіти. Синтезоване мистецтво, пов'язане з релігією, органічно увійшло в побут, супроводжувало людину від народження до смерті. Воно створило педагогічне середовище, що формувало естетичний ідеал, виховувало громадянськість, прагнення до фізичної та духовної досконалості. Педагогічний ідеал давньогрецького суспільства в образі прекрасного і відважного захисника батьківщини, громадянина, гармонійно розвиненого юнака втілено у скульптурі куроса. Вапнякова статуя — напівфігура куроса місцевого виробництва, виготовлена ще у V ст. до н.е., мабуть, зберігалась і була встановлена в ольвійському гімнасії навіть після його перепланування на початку III ст. до н.е.³³

Дослідження тогочасного музейництва у метрополії, здійснене Ф. І. Шмітом, античної педагогіки — Г. Є. Жураківським, дозволило їм дійти висновку про вирішальне значення цього «культпросвітнього» фактора у системі античної культури³⁴.

В історії музейництва Елладі належить провідна роль. Існує навіть так звана «філологічна» гіпотеза походження музею, висунута істориками та мистецтвознавцями (Курціус, Фуртвенглер), яка лише пояснює походження назви цієї установи. Вона справді з'явилась вперше у Стародавній Греції для позначення

³¹ Геродот. IV, 82.

³² Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 52.

³³ Карасев А. Н. Раскопки Ольвийской агоры в 1967—1969 гг. // КСИА. — 1972. — № 13. — С. 4—41.

³⁴ Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерки истории и теории музейного дела. — Харьков, 1919. — С. 26.; Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики. — М., 1963. — С. 104.

храмів муз. наукового та освітнього об'єднання александрійських вчених.

У той час і значно пізніше установа типу Александрійського музею у народів нашої країни, як і багатьох інших, виникнути не могла: не було ні об'єктивних, ні суб'єктивних до того передумов, а головне, потреби саме у такій формі збереження історико-культурної спадщини. Воно здійснювалось за допомогою багатьох інших домuzeйних традиційних форм у сфері побутової, фольклорної культури.

Прояви елліністичного, а згодом і римського впливу можна знайти у різних сферах життя народів, що мешкали на території України поряд із стародавніми переселенцями-греками майже тисячоліття (скіфи, сармати, гети, таври, ранні слов'яни та ін.). На перший погляд цей вплив не вніс принципових змін у їхню систему успадкування культурних цінностей. Як і раніше, передача досвіду здійснювалась у традиційний спосіб («роби, як я!») переважно в орудійній формі, хоч значення знакових систем невпинно зростало. Природне прагнення етносів до самозбереження, визначення, утвердження у I тис. н.е. не могло не коригуватись чинниками зростання темпів історичного розвитку, культурних взаємовпливів, неминучих в умовах величезних міграцій, соціально-економічних перетворень, дальшого поглиблення розшарування суспільства. Всі ці фактори позначались на формуванні нових етносів, що, зрозуміло, були започатковані не на порожньому місці. Тому культурі будь-якого молодого етносу притаманні не лише новації, а й традиційні елементи. На кожному етапі розвитку етносу як динамічної системи вони складають його підвалини, характеризують специфіку. У культурі етносу завжди спостерігається кілька різночасових шарів. Диференційна властивість відбивається у матеріальній культурі етносу. Окремі елементи культури виступають як символи етносу³⁵. Розклад первіснообщинного ладу і поступовий перехід племен на території України до військової демократії, раннього феодалізму значно ускладнив їх суспільне життя. Виникла потреба оновлення системи успадкування культури. За нових умов вона мала стати більш гнучкою, динамічною, здатною, з одного боку, забезпечити розвиток культури етносу, з другого, збереження і комунікацію істотних рис етнічної культури від покоління до покоління. Таке оновлення вимагало впровадження писемності.

Як відомо, дві основні форми передачі людської культури

³⁵ Кравченко Н. М. Проблеми походження та стародавньої історії слов'ян // Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. — К., 1992. — С. 259—260.

новим поколінням: ору́лійна (предметна) і знакова (мовна) щільно пов'язані. Генетичну первинність предметної підтверджує піктографічний різновид письма, джерела формування якого вбачають у первісному образотворчому мистецтві. Характер Трипільської культури начебто це підтверджує. У наших пращурів-слов'ян така писемність з'являється у вигляді «черт і резів». Ці прості знаки у вигляді рисок і зарубок, знаки родові й особисті, лічильні, власності, календарні та для ворожіння стали відчутною підмогою предметній формі передачі інформації, пов'язаній із цілісною системою уявлень про світ і місце людини в ньому. Підтверджується їхнє існування археологічними знахідками, серед яких близько десяти посудин-календарів, що датуються II—IV століттями. Вони — цікаві джерела історії тогочасних вірувань, народних знань, досвіду багатовікових спостережень за природою придніпровських землеробів, які за літописом були «мужами мудрыми и смышленными»³⁶. Що це й справді так, підтверджує семантика відомого ромашківського календаря-глека. Спостереження природи та агротехнічні знання того, хто виготовляв цю посудину, були правильні, і календар справно діяв весь той строк, на який був розрахований. І навіть згодом, як ритуальна посудина, він потрапив до поховання. Схоже, що розрахунки календарів, їх виготовлення і використання під час обрядів були функцією жерців, волхвів, чародіїв — охоронців історичного досвіду племені. Вони могли зберігатись як предмети язичницького культу в жертвниках (наприклад, лепесовська чаша), святилищах, капищах, кумирнях, на яких встановлювались дерев'яні та кам'яні зображення язических божеств. Для відправлення культу служили ті місця, де людина особливо відчувала віяння таємничих сил природи, що, власне, були предметом обожнення. На початку нашого століття М. Грушевський робив висновок, що слов'янське плем'я не мало особливої схильності до релігійної творчості. Підставою для того вважав бідність, бідність, неясність слов'яно-руської міфології³⁷.

Археологічні дослідження переважно повоєнних років значно розширили наше уявлення про слов'янське язичество. Виявлені залишки святилищ не мали слідів тих скарбів, про які згадували араби і західноєвропейські хроністи, відзначались порівняно простою конструкцією, незначними залишками культового «реквізиту». Але, як штучно створене культове осереддя, вони все ж існували, як і люди, той незначний прошарок суспільства, який був його найбільш освіченою частиною, об-

³⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. — М., 1987. — С. 191.

³⁷ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 28.

слуговував сферу задоволення культових потреб. І не тільки їх.

Дослідниця билинного епосу Р. Линець, а за нею фахівець з історії освіти Київської Русі С. Бабишин вважали, що при цих святилищах могли існувати школи молоді («лісові школи»). При цьому посилаються на свідoctва «Книги» Ібн-Фадлана, українські народні казки. У «будинках молоді» умудрені досвідом старці передавали підліткам родові традиції, знайомили з вимогами моралі³⁸. При цьому як допоміжний засіб могли використовуватись усі елементи навколишнього середовища, включаючи ритуальний «реквізит». Проте, як твердить митрополит Іларіон, «ідол для язичника сам був богом, а не нагадуванням про бога, не тільки його фігурою». «У наших предків було багато різних ідолів, у тому числі й домових, — їх пильно ховали по домах. Купці возили своїх божків з собою при торгових подорожах, а вояки брали їх на війну, щоб допомогали», — додає він³⁹. І справді, у похованнях купців, воїнів Х—ХІ століть часом археологи знаходять талісмани — глиняні зображення ведмежих або бобрових лап, зооморфні вістря⁴⁰. І це — вже пережиток язичества у християнські часи.

Дослідження Б. Рибаківа, присвячені народним оберегам та східно-слов'янському житлу в системі язичницького світогляду, дають уявлення про роль численних побутових предметів як символів етнічної культури. Обереги-амулеті, обручі-браслети, скроневі кільця, оздоблення головного убору, «гривне начиння» — не тільки елементи одягу, прикраси, а й засіб захисту від ворожих сил. Більше того, Б. Рибаків навіть назвав слов'янські курганні амулеті «язичницькими письменами». Він вважав, що кожна така річ — зменшене відтворення (модель) справжньої відповідає окремому поняттю (сокира — символ землеробства, будівництва; ложка — благополуччя; ключі — схоронність; гребінець — частокіл, здоров'я, життя і т. ін.). Окремі амулеті-символи, пов'язані у певний спосіб ланцюжками або дужками, утворюють комплекс — цілу фразу⁴¹. Певні комплекси являє символіка елементів одягу, побутового начин-

³⁸ Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі / IX — перша половина XIII ст. — К., 1973. — С. 3; Шабаєва М. Ф. К вопросу о происхождении воспитания и возникновения школы // Советская педагогика. — 1964. — № 1. — С. 102—118; Савич А. Заметки о малороссийских семилетних богатырях или близнецах // Киевская старина. — 1889. — Т. 24. — С. 733—739.

³⁹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К., 1991. — С. 156.

⁴⁰ Мединцева А. А. Древнерусский тип инструментов для письма на территории Древней Руси // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 81.

⁴¹ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. — М., 1987. — С. 461, 540.

ня, всіх елементів хатнього екстер'єру та інтер'єру. Чи не нагадує все це експозиційні комплекси наших сучасних етнографічних музеїв? Анімістична повсюдність перетворила житло слов'янина-язичника у цілий музей архаїчних символів, зміст і значення яких передавались із покоління в покоління.

Зростаючи серед природи, побутових речей, що, крім свого прямого утилітарного призначення, виконували певні сакральні функції, а в комплексі часто відтворювали модель макросвіту, юні слов'яни прилучались до язичницького світогляду своїх пращурів. У юнацькому віці вони повністю освоювали цю школу речей і символів, вміли вправно «читати» навколишнє середовище, сприймаючи його на рівні знань тогочасного суспільства, відповідно характерові мислення. Не останню роль відігравало виховання, що ґрунтувалось на певній системі народно-педагогічних засобів передачі знань і досвіду дітям. Педагогічні погляди дедалі глибше проникали в усну народну творчість: загадки, казки. Загадка формувала правильне уявлення про світ речей та явищ, вчила спостережливості, пробуджувала інтерес до пізнання.

Можна було б назвати чимало звичайних побутових речей, що вживались як «реквізит» у численних язичницьких ритуалах, пов'язаних із вихованням дітей та юнацтва. Слід зазначити, що у звичайний час ставлення до такого «реквізиту» було індиферентне, бо цінність мала тільки іманентна сила речі, що виявлялось лише під час ритуалу. У цій ситуації річ втрачала утилітарне значення і ставала знаком, символом, культовим предметом. У цьому виявлялась відносна єдність духовного і речового світу, що визнавалась язичництвом і від якої відмовилось християнство.

Еволюція релігійних уявлень не могла не позначитись на культурі суспільства в цілому, на системі успадкування її цінностей зокрема. Відбувалось поступове нагромадження нового на старе. Тому перші християнські місіонери зустріли на Русі багато такого, що породжувало надію на успіх і не менше того, що могло завадити йому. Вони зіткнулись, як вважали, із примітивним марновірством з одного боку, а з іншого — державною язичницькою релігією міст та соціальних верхів з різноманітним ритуалом і його «реквізитом», з розгалуженим станом жерців, які володіли таємницями стародавньої символіки, знанням «чорт і резів»⁴², можливо, створили азбуку IX ст., що мала навчальне значення. А головне, волхви були охоронцями традицій багатовікового досвіду, забезпечили їх передачу від покоління до покоління.

⁴² Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. — М., 1987. — С. 412—414.

Язичницька реформа князя Володимира (близько 980 р.) продемонструвала можливий напрямок дальшого розвитку Русі. Поновлений пантеон, що відзначався багатогранністю і глибинами історичними коренями, мав значно розширити можливості релігійно-ідеологічного впливу волхвів на основну масу населення Русі. Реформа підкреслила суверенність молодого держави щодо християнської Візантії, найманців — варягів. Але не можна не бачити, перш за все, внутрішньо- і зовнішньополітичне підґрунтя цієї реформи. Родові та племінні традиції вже не відповідають всезростаючим пориванням «переважаючої меншості» ранньофеодального суспільства до збагачення і розширення влади. Візантійсько-варязький вплив відчувався у першу чергу саме в цьому середовищі, пов'язаному із військовими походами, заморською торгівлею. Принесена у кінці IX і X століттях мода на розкішно оздоблену зброю утверджується як культурна норма у дружинному середовищі, розноситься по всій території Київської Русі. Ці мечі, знайдені як у центрі, так і на периферії Київської держави, стали свідченням початку феодального освоєння слов'янських племенних земель. Процес «відслоювання» із вільної громади особливої військової організації, що стояла над останньою, відбився на еволюції зброї. Колишня «народна зброя» вже не була престижною для досвідченого і відважного молодого воїна. Як і у скандинавів, у слов'ян мечі набули сакрального значення (вони, як правило, зустрічаються у похованнях), були цінністю, що успадковувалась⁴³.

З поширенням на Русі християнства виникає нова культурна ситуація, а з нею нові джерела і форми успадкування та освоєння культурної спадщини. Таким чином, процес зародження і становлення музейної справи як специфічної системи успадкування історико-культурних цінностей в Україні йшов у тому ж напрямку, що і загальноєвропейський, хоч мав свої особливості, обумовлені соціально-економічним та культурним розвитком. Це був шлях від простої сукупності окремих розрізнених елементів музейництва до складної системи, в якій вони були органічно інтегровані. Як і в іншому світі, зародження елементів так званої суспільної музейної потреби спостерігається вже у первісному суспільстві, а до музейні форми її задоволення шляхом нагромадження і використання культурних цінностей існували у Стародавній Русі.

⁴³ Лебедев Г. С. Этуд о мечтах викингов // Клейн Л. С. Археологическая типология. — А., 1991. — С. 303.